

Erik XIV

I. Andersson

Nov 6, 2005

Biografen utgavs 1935 och presenterar Erik XIV från ett Machiavelliskt perspektiv utan någon som helst hänvisning till den tidens fascistiska uppsving på kontinenten. Framställningen är nykter men dock engagerande och vad jag kan se presenterad med källkritisk integritet. En historikers uppgift är inte bara att presentera fakta, även om detta kan vara nog så svårt och viktigt, utan även ge en personlig tolkning. Erik XIV som avsatt och fängslad kung fick sitt rykte utmalt av sina fiender tillika bröder utan större möjlighet att själv påverka densamma. Trots detta framträder han i den svenska historien som en av dess mest fascinerande gestalter vid sidan av sin fader Gustav Vasa, sin brorson Gustav II Adolf samt i frölgningen Karl XII och Gustav III (till vilka man skulle kunna lägga till drottning Kristina). Andersson liknar honom vid en hamletgestalt.

Erik XIV framstår som den kvintessensfulla renessansfursten till vars attribut hör djup och bred bildning, konstnärlig drag, skarpsinne, ett gott utseende och regal ståtlighet, djärvhet och frislagenhet, kvinnotycke, samt givetvis styrka parad med hänsynslöshet samt krigisk bragddidighet. Och visst uppfyllde Erik dessa villkor, ofta med öge. I tillägg till sitt modernt behärskade han till fullo tyska och latin, samt var dessutom inte ovan i franska. Gustav Vasa som själv hade en ganska rudimentär utbildning hade sett till att sina söner skulle slipas mera konstfullt. Och från den bokliga bildningen hade Erik visat både hög och anlag. Musikliskt hängiven var han en skicklig instrumentalist (utan nämnes oftast i dessa sammanhang) liksom välsignad med en inte oaktrad förmåga till komponering (vissa av hans musikaliska alster har verlevt till vår tid och kan således underställas en av historiska källor oberoende bedömning). Han behärskade liksom sin far svenskan, men i motsats till sin fars mera jordnära prosa tenderade hans att vara mera teoretisk fylld med spetsfundigheter och juridiska finesser. Andersson talar om en viss apartitet. Medan fadern hade bedrivit en frsiktig utrikespolitik så framlade sonen djärva, men dock väl genomtänkta visioner. Om hans utseende kan bara spekuleras, de porträtt som står till omvärldens beskådande utgör inte förvånande idealiserade bilder, och motsäges till en viss del av den exhumation av hans en gång balsamerande lik som företogs i mitten av 1700-talet. Men Andersson hävdar inte desto mindre att Erik XIV utgjorde Europas ståtligaste furste, vad han nu kan stöja sig på. Erik XIV hade ett antal olika frillor, en bedrift som i ljuset av hans position knappast kan anses anmärkningsvärd. Dock hans pilskhet är omvittnad, något som varje del yngling förväntades vara. Som någon framstående hrfare visade sig dremot Erik aldrig vara, och även om han visade många tecken på hänsynslöshet så var inte denna parad med styrka utan med vekhet, en i sanning desdiger kombination.

Erik XIVs korta regeringstid utgjorde i mångt och mycket en katastrof. Inte så mycket för landet som sådant utan för den egna personen. Han rövade om inte direkt ett dukat bord ett väl sammanhållet rike med relativt goda finanser. Men på andra sidan var hans väld splittrat, hans yngre halvbröder hade förlorat titlar som hertigar och drö till hrande stora landområden och framför allt tvetydiga befogenheter som kvasi-oberoende feodalherrar vilket bidde

fr framtida rivaliteter. Erik XIV visade sig vara en duglig regent, som inte bara delade sin faders misstnksamhet och hftiga humr, utan ven hans arbetsamhet, plikttrogenhet och intresse att styra och stlla. Medan fadern hade haft som huvudsakliga uppgift att konsolidera sin stllning och bygga upp sitt rike, kunde sonen hja blicken mot horisonten och formulera vidare planer. Erik XIV's ffnga frieri till den engelska tronarvingerskan den sedemera vl knda Elisabeth I betraktas av eftervrlden som ett utslag av prlighet p grnsen till det ljliga. Detta frieri som pbrjades faktiskt medan han nnu var kronprins och fr vilken han vann sin yngre broder Johans medverkan ses av Andersson som del av en vl genomtnt plan. Gifterml vid denna tid var att anse som rent dynastiska affrer, och sngens ervring utgjorde mngen gng en bekv m genvg till de frukter som normalt endast utvunnes genom kostsamma krigiska bedrifter¹. Johan, som kvasi-oberoende vasall i sydvtsra Finland med Åbo som huvudste, kastade lystna blickar tvrs ver Finska viken, till det snderfallande tyska ordens riken. Och Erik insg att Sverige kunde utgra en bro mellan st och vst genom att tillskansa sig kontrollen ver den ryska marknaden och via en vstlig allians srja fr dess avyttring. Den vstliga alliansen med den engelska drottning kom till intet² men dremot inte de stliga ambitionerna. Ett av Eriks frsta steg ssom regent var att vingklippa sina brders positioner och drmed framst som den absoluta makten. Han vertog drmed broderns estniska ambitioner och tog under sitt frsta r kontrollen ver den stora handelsstaden Reval och inledde fientlig eld mot Hansans, speciellt staden Lübecks handelsfartyg i sterled. Brodern dremot kontrade dessa ambitioner med sina egna utrikespolitiska utspel, till vilka hrde ktandet av den polske kungens syster - Katarina Jagellonica, samt infrskaffandet av ngra fort lngs Estlands sydgrns.

Erik XIV expansiva politik, som vilket konfronterande shackdrag som helst, franledde potentiella motdrag frn andra Östersjmakter ssom frmt Danmark, men ven Hansan och Polen. Den ryska hllningen, under den ofrutsigbara Ivan IV, var ven den osker och skulle utgra fr resten av Eriks regeringstid ett stort orosmoment³ Det hela kulminerade 1563 i ett danskt anfall, och Erik frsatt i ett potentiellt tvfrontskrig agerade frst resolut mot den svagaste - hertig Johan i Åbo, och fngslade honom och hans hustru p slottet Gripsholm, innan han vnde sig mot den huvudsaklige angriparen den danske kungen Fredrik II.

Sverige var ett isolerat land, orienterat mot ster, och den danska strategin var att stta hela riket i handelsmssig blockad, vilket till en brjan lyckades genom att intaga Sveriges enda andningshl mot vster - Elfsborgs fstning. Det danska krig som bljade fram och tillbaka under resten av hans regeringstid ledde inte till ngot direkt avgrande. Frlusten av Elfsborgs fstning motverkades av ervringen av Varbergs fstning samt intagandet av Ronneby. Total blockad lyckades danskarna aldrig med.

Katastrofen var inte av militr art utan rent personlig. Erik XIV frde en hrd politik inte bara mot sina brder utan ven mot den svenska adelns som sdan. Den gngse traditionen att fra krig medelst legoknektar som furstarna hade utnyttjat sig av sedan medeltiden mnade

¹ Ngot som illustrerades av Habsburgarnas makalsa dynastiska karrir

² Det br ppekas, som Erik och hans sndebud inte var sena att utnyttja, att till skillnad frn andra rivaliserande friare hade Erik gjort sina psttningar innan det nnu var klart att hon ngonsin skulle bestiga tronen, hennes blodiga syster Marys barnlshet nnu inte varande ett definitivt faktum.

³ Den ryska tsaren hll sig vara fr fin fr en bondkonung ssom Erik och vgrade i princip att fra direkta underhandlingar med honom.

Erik bryta genom att skapa en rent nationell hr, vilket han ven mlmedvetet verkade fr ren innan ppna fientligheter utbrt. Denna politik vltrade ett stort ansvar p adeln som frvntades aktivt medverka i rustningstjnsten (speciellt betungande under krigstid) samt ven beredvilligt stlla sig till frfogande till att utfra kungens diplomatiska uppdrag. Motstning mellan kung och adeln, den adel ur vilken han r framsprungen och medelst mngen kttsliga band frbunden, r knappast ngot unikt i svensk historia. Paradoxalt nog har detta ofta framstllts ssom en speciell intressegemenskap mellan den enskilde monarken och fotfolket, d.v.s. bndern, och i Eriks retorik finns det gott om exempel i vilka han frfasar sig ver adelns missgrningar gentemot bnderna. Denna konfronterande hllning genemot adeln och dess representanter parat med misstnksamhet och paranoia infr revolter, inte helt obefogad ur en renessansfurstes perspektiv samt livligt understdda av mindre nogrknade rdgivarer⁴, ledde till en urladdning sommaren 1567. Nils Sture, en tting till de forna riksstthllarna Sture och drmed en potentiell tronprentant, attackerades med dolk av en uppenbarligen affekterad kung vars drabanter gjorde processen kort med den olycklige. Ett halvt rtusende efter episoden r det svrt fr att inte sga omjligt att till fullo fastsl vad som egentligen hnde, men Andersson gnar en stor del av sin framstllning fr att belysa de s kallade Sturemorden. Var det frga om mord eller bara en form av excentrisk avrtning? Till den senare kan anfras att en ddsdom hade utfrdats mot Nils Sture och ett antal andra anklagade, men mot detta att denna inte bara hade nnu inte vunnit laga kraft utan inte ens hunnits formuleras. Man beger sig sannerligen p ett juridiskt gungfly om man i retrospekt skall ratifiera avdagatagande ssom verkstillande av ddsdomar. Klart r att hndelsen starkt pverkade kungen vars samvete krossade honom. En renodlad machiavellisk furste skulle frst och frmst inte satt sig i den personliga relation till ddet som Erik gjorde, utan skulle ha handlat, som fadern tidigare via ombud⁵, och ven om han tilltit sig att frlpa sig s skulle han ha ansett att han ssom varande konung hade per definition all rtt att s gra. Inte Erik, och hrvidlag r det omjligt att inte sympatiskt identifiera sig med honom som mnnska, som istllet sjnk ner i en psykos i vilken han upplevde sig sjlv som frtappad och fngslad, och i ett sentimentalt utbrott frigav sin bror Johan och dennes geml, om ngot ett sjlv-destruktivt handlande. Under nrmare ett rs tid var kungen ofrmgen att skta rikets praktiska renden. Kungen tillfrisknade dock och visade drvid prov p imponerande ddkraft och rationellt frnuft. Han legaliserade sin frbindelse med sin frilla - Karin Mnsdotter, en bonddotter med vlvd barm och breda hfter som redan tidigare sknkt honom avkomma, samt krnte henne till drottning och utropade sin son som tronarvinge. Men det var fr sent. Hans bgge brder trotsade honom ppet, inbrdeskrig hotade, och skulle vl ha utbrutit om inte konungens frtroigna avflllo en efter en. Till slut ensam och vergiven ,s nr som en skock drabanter, tillfngatogs han och frntogs drtill kronan fr sin egen del likvl som fr all hans avkomma.

Den forne kungen fick sedan under nio r frsmkta i olika fngelser tills han slutligen ddades p Johans befallning⁶ Till en brjan med s inkvarterades han under stndsmsiga former och tillts att ha sin fru och familj hos sig. Dock efter ett par r s frntogs han

⁴ Jran Persson som kungens onde genius r en bild som levat fram till vr tid

⁵ P Gustav Vasa samvete ligger ven ett Sturemord, men huruvida detta ngonsin franledde nga sjlvfrbreelser kommer vi vl aldrig att f veta, klart dock att det inte inverkade p hans praktiska verksamhet.

⁶ Uttryckliga bevis drfr saknas i kllorna, men motivet fanns dr liksom utfrliga reflektioner ver tillvgag-

deras sllskap och frtvivlade brev till hustrun andandes kval om otrogenhet frn hennes sida besvarades aldrig, ja det r ytterst tveksamt om de verhuvudtaget ndde adressaten i motsats till eftervrlden. Till en brjan tillts den fngslade att bruka papper och skrivdon, mot slutet av sin levnad var han hnvisad till att med egenhndigt tillverkade verktyg kladda i bokmarginaler. De anteckningar som drmed verlevt ger inte bara prov p sofistikerade musikaliska kompositioner (utfrda utan hjlp av instrument) men framfr allt en fascinerade inblick i hans rika fantasivrld, som frfattaren tolkar som ett utslag av sinnessjukdom. Ja med sin tids psykiatriska begreppsvrld spekulerar frfattaren om det genetiska arvet. Brodern Magnus tragiska de⁷ lmnar ingen i tvivelsml om hans vansinne. Ja hela vasatten kan ses, om man s vill, som ett sammelsurium av 'borderline personalities'. Drtill skall man inte frglmma, pminner frfattaren, om den tidens vitt utbredda vidskepelse om trolldom och astrologi som togs helt serist av samtiden. Erik var en skicklig 'matematiker', d.v.s. astrolog, och himlakropparnas lgen intog en mycket prominent plats i hans medvetande och drmed ocks som underlag fr allehanda beslut. Sedd ur ett sdant perspektiv ter sig mnga av kungens bisarra handlanden betydligt mera rationella. Dock kan man inte avhlla sig frn att terigen observera att halv-bildning oftast r mycket vrre n ingen bildning alls. En obildad Erik XIV skulle skert ha rnt ett mindre tragiskt de.

Bilden av kungen fascinerar. Den hyperintelligente och konstnrlige individen med sina hgtflygande visioner som oundvikligt gr sitt de tillmtes. Enligt frfattaren frlst p Olaus Magnis verk om Sverige stolta historia ssom Gternas arvtagare ⁸. Sant eller falskt, en stndsmssig inramning till sin konungsliga vrdighet frmde han skapa i den karga svenska myllan, och en bestende plats i den mytomspunna svenska historien vrdig en fantasins gestaltning ur en Shakespears penna. Men en sdan oddligfrklarande utmrkelse frlnades han dock aldrig utan hans eftermle fr nja sig med ett relativt obskyrt drama av nationalskalden Strindberg en drygt trehundra r senare.

November 7, 2005 **Ulf Persson:** *Prof.em, Chalmers U.of Tech., Göteborg Sweden* ulfp@chalmers.se

ngsstt. Enligt legenden skall han ha dtt av frgiftad rtsoppa. Om detta nmner frfattaren intet, ej heller om de sentida underskningar (kanske inte tillngliga 1935) som fastlagt arsenikfrgiftning.

⁷ Jag minns frn min barndom hur jag vid en guidad tur i det nrbelgna Vadstena slott fick hra historien om hur denne kastat sig ner i vallgraven. En historia som frbryllade mig eftersom jag d endast var medveten om tre av Gustav Vasas sner.

⁸ I denna historia namges tretton konungar med namnet Erik, drav den i sammanhanget av svenska regentlngder slende ordningstalet